

УДК 330.342+37-047.22

Матюк Т.В.
*старший викладач кафедри економічної теорії
та історії економічної думки
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

ЗНАННЯ ТА ОСВІТА В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

KNOWLEDGE AND EDUCATION IN THE ECONOMIC SYSTEM OF SOCIETY

АНОТАЦІЯ

У статті феномен освіти за допомогою структурно-функціонального підходу введено як структурний елемент безпосередньо в економічну систему, а також прослідковано ті взаємозв'язки, які встановлюються між освітою та іншими елементами економічної структури суспільства.

Ключові слова: благо, освіта, знання, економічна система, суспільство, продуктивні сили, економічні відносини, господарський механізм.

АННОТАЦИЯ

В статье феномен образования с помощью структурно-функционального подхода введен в качестве структурного элемента непосредственно в экономическую систему, а также прослежены те взаимосвязи, которые устанавливаются между образованием и другими элементами экономической структуры общества.

Ключевые слова: благо, образование, знания, экономическая система, общество, производительные силы, экономические отношения, хозяйственный механизм.

ANNOTATION

In the article the phenomenon of education with the help of structural and functional approach was introduced as a structural element directly into the economic system, and also traced the interrelationships that are established between education and other elements of the economic structure of society.

Keywords: good, education, knowledge, economic system, society, productive forces, economic relations, economic mechanism.

Постановка проблеми. Останні десятиріччя увійдуть в історію не тільки як період переходу світу до взаємозалежності та взаємодії на цивілізованих засадах, але й як етап перегляду більшості парадигм минулого, передусім мети державної та індивідуальної діяльності, безпеки існування, виховання та освіти. Сьогодні саме освіта перетворюється на одну з найважливіших складових соціально-економічного розвитку, яка займає привілейоване положення серед засобів, якими володіє людство для розв'язання низки глобальних проблем і забезпечення свого існування та стійкого розвитку [8, с. 4]. В умовах глобалізації та інтернаціоналізації господарських зв'язків освіти належить виконати одну з головних ролей у досягненні людських ідеалів – забезпеченні миру, свободи, суспільної справедливості, розумного порядку.

Найважливіша вимога освіти у ХХІ ст. – підготовка людей до діяльності в оточенні великої кількості різних культур [12, с. 141–142].

Такі глобальні завдання, які висуває перед освітою реальність, вимагають ґрунтовних досліджень цього феномена, насамперед досліджень взаємозв'язків, що встановлюються між

освітою та іншими елементами економічної структури суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лоні економічної теорії історичні корені дослідження освіти походять від робіт В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Джефферсона, А. Маршалла, Р. Оуена, Ф. Тейлора. Значну увагу до розвитку освіти у своїх роботах привертають такі зарубіжні дослідники, як, зокрема, Г. Беккер, Д. Белл, М. Блауг, У. Боуен, В. Іноземцев, Р. Масгрейв, Дж. Міцнер, Д. Норт, П. Самуельсон, Дж. Стігліц, Л. Туроу, А. Тоффлер, Т. Шульц, Л. Хансен, Дж. Ходжсон, С. Фішер.

Зазначена проблема також досліджувалась у працях вітчизняних авторів, а саме у роботах Л. Безчасного, О. Бервено, Т. Боголіб, В. Гейця, О. Грішнєвої, Б. Данилишина, А. Задой, І. Каленюк, М. Карліна, О. Кратта, А. Криклія, В. Кременя, Е. Лібанової, В. Оганяна, Г. Пилипенко, Л. Яковенко та інших науковців.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на актуальність зазначеного питання, поза увагою науковців залишається низка чинників, від яких залежить перехід суспільства на більш високу стадію розвитку. У контексті зазначеної проблеми для вітчизняної економіки набуває особливого значення уточнення сутності освіти та виявлення її функціональної ролі у забезпеченні економічного розвитку.

Мета статті полягає у введенні освіти як структурного елемента безпосередньо в економічну систему і дослідженні тих взаємозв'язків, які встановлюються між освітою та іншими елементами економічної структури суспільства. Це завдання виконаємо, спираючись на положення загальної теорії систем і базуючись на її концептуальній складовій – структурно-функціональному підході.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базуючись на структурно-функціональному підході, по-перше, визначимо структурні елементи економічної системи, по-друге, встановимо функціональні зв'язки освіти з цими елементами. Економічна система, за найбільш поширеним в теорії визначенням, структурно складається з трьох основних ланок: продуктивних сил, економічних відносин і механізму господарювання.

Елементи економічної системи (продуктивні сили, економічні відносини і господарський

механізм) пов'язані з іншими складовими суспільства, а саме з політичною, правовою та інституціональною системами. Сама ж економічна система, рівно як і політична, правова, інституціональна, включається у більш широкую культурну систему, яка слугує середовищем функціонування всіх інших суспільних систем.

Зосередимо увагу на функціональних зв'язках освіти і структурних феноменах економіки. Перш за все зауважимо, що до складу продуктивних сил суспільства поряд з іншими елементами входять працівники з їхніми фізичними і розумовими здібностями створювати блага. Ці здібності багато в чому визначаються загальною та професійною освітою, яка наділяє носія робочої сили необхідними для виробництва знаннями, формує його навички й вміння, слугуючи при цьому фактором підвищення кваліфікації і чинником зростання продуктивності суспільної праці. Отже, у продуктивних силах суспільства втілено кінцевий результат освіти, реалізовано її функціональну роль слугувати джерелом зростання якісних характеристик особистого фактору виробництва та забезпечувати перехід економічної системи до більш високого рівня економічного, науково-технічного та технологічного розвитку. Сама ж освіта не є структурною складовою підсистеми продуктивних сил. Через вищезначену функцію вона тільки пов'яже продуктивні сили з економічними відносинами суспільства, входячи як структурний компонент саме до цих відносин.

Первинною ланкою, в якій виникають економічні відносини між людьми, є виробництво. Освіта прямим і безпосереднім чином включена у процес суспільного виробництва, оскільки є його галуззю, в якій створюються нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей, а також формують їх якісні характеристики як носіїв робочої сили. Як і будь-яка інша галузь суспільного виробництва, освіта представлена певним чином упорядкованою системою організацій та установ, через функціонування яких суспільство надає освітні послуги та виробляє освітні продукти.

До цього моменту в економічній науці панує однаковість у поглядах на освіту як сферу суспільного виробництва. Розбіжності між науковцями виникають щодо розуміння того, що ж, власне, є освітнім продуктом. Ряд вчених вважає, що це упереджений освітній товар, який не припускає безпосереднього спілкування виробника і споживача (наочні засоби, навчальна література, аудіо-та відеокomp'ютерні навчальні курси тощо) [9, с. 42–43]. Існує думка, що «результатом функціонування інституту освіти, втіленим у товарній формі, є диплом певного фаху як товар, що купується споживачем» [2, с. 6]. У більшості економічних досліджень освітнім продуктом все ж таки вважається інформація або знання, хоча й зустрічаються твердження, що ним виступає освітня послуга [4, с. 9].

Оскільки суспільне виробництво є діяльністю з перетворення ресурсів, то освіта, як його галузь, також має справу з ресурсами, а саме з трудовими, матеріальними, фінансовими. Однак поряд з використанням цих традиційних для виробництва ресурсів освіта використовує ще один досить специфічний ресурс – інформацію. На нашу думку, саме інформація є найважливішою складовою нематеріального виробництва у сфері освіти, яка переробляється на знання у ході освітнього процесу. Самі ж знання завжди виникають у результаті розумової діяльності людини, яка має на меті сприйняття, осмислення та інтерпретацію інформації. Інформація – це свого роду сировина для розумової діяльності людини, що породжує знання [6, с. 6–7]. Таким чином, результатом функціонування освіти можуть виступати тільки знання – «засвоєна людиною інформація, що не існує поза її свідомістю» [7, с. 45].

Сама ж діяльність людей у сфері освіти набуває якості освітньої послуги – «комплексу цілеспрямованих дій юридичної або фізичної особи, результати яких виражаються в корисному ефекті (вигоді), що задовольняє освітні, наукові й виховні потреби іншої фізичної або юридичної особи» [1, с. 156].

Ще однією методологічною проблемою є наявна серед економістів традиція наділяти освіту властивостями блага. В економічній теорії набула широкого розповсюдження концепція освіти як суспільного та/або приватного блага. На нашу думку, говорячи про освіту як одну із галузей нематеріального виробництва, наділяти її властивостями блага не є коректним. По-перше, освіта сама є сферою, яка через надання освітніх послуг продукує кінцеві блага (знання), які, не набуваючи матеріальної форми, задовольняють духовні й соціальні потреби людей. Отже, освіта як сфера виробництва не містить ознак корисності (споживчої цінності), ними володіють виключно результати освітніх процесів. По-друге, освітня послуга (а більш конкретно – цілеспрямована діяльність), через надання якої у сфері освіти відбувається створення і засвоєння знань, містить корисний ефект, який полягає у задоволенні соціальних і духовних потреб особистості, з одного боку, і має кінцевий результат (засвоєні знання), з іншого боку. Отже, більш правильним у цьому контексті буде розгляд як благ не власне освіти, а освітнього продукту – блага, яке виробляється через механізм надання освітньої послуги суб'єкту у формі знань.

Конкретизувавши необхідні категоріальні визначення, які відносяться до функціонування освіти як галузі нематеріального виробництва, слід перейти до другої складової економічних відносин – розподілу. Зауважимо, що розподіл є, з одного боку, «різновидом економічних відносин, специфікою яких є встановлення частки суб'єктів у виробленому суспільному продукті, а з іншого – стадією відтворення, що демон-

струє його логіку, сутнісні зв'язки різнотипних процесів економіки» [13, с. 427]. Розподіл як стадія суспільного відтворення знаходить свій прояв у розподілі ресурсів за сферами та галузями економіки і завдяки цьому частково включається до виробництва.

Процеси розподілу у сфері освіти характеризуються певними особливостями, пов'язаними із специфікою інформації як головного ресурсу у виробництві знань. Необхідно зауважити, що інформації властиві характеристики, які є відмінними від тих, які притаманні традиційним факторам виробництва. Так, по-перше, розповсюдження інформації є тотожним її самозростанню, що виключає використання до цього феномена поняття «рідкість»; по-друге, інформація є невідчужуваним ресурсом, який корінним чином модифікує відносини власності; по-третє, інформація є фактично «демократичним ресурсом», адже передбачає можливість доступу до неї широких верств населення, що визначає нові відтінки проблеми соціальної справедливості й суспільних благ. Специфіка головного ресурсу освіти визначає й особливості його розподілу.

Безумовно, саме у сфері освіти концентруються значні обсяги інформаційних ресурсів суспільства, проте через зазначені вище особливості інформації така концентрація відбувається в результаті розподілу інших суспільних ресурсів – трудових. Специфіка освіти як галузі нематеріального виробництва зумовлює розподіл у освітню сферу саме тієї частини суспільних трудових ресурсів, які в системі суспільного поділу праці спеціалізуються на обробленні відповідної інформації та, як вже відзначалося, переробленні її на знання у ході освітнього процесу. Тому інформаційні ресурси персоніфікуються в знаннях працівників освіти та матеріалізуються в специфічних засобах (підручниках, навчальних посібниках, методичних розробках тощо), які безпосередньо застосовуються в освітній діяльності. Нарешті, інформація, персоніфікована в знаннях працівників освіти, через надання освітніх послуг споживається тими верствами населення, які навчаються, а у разі належного засвоєння цієї інформації перетворюється на їхні знання. Таким чином, особливістю розподілу як фази суспільного відтворення у сфері освіти є концентрація в освітній галузі значного масиву інформаційних ресурсів суспільства через механізм розподілу трудових ресурсів.

Обмін опосередковує зв'язок між виробництвом і розподілом, з одного боку, та споживанням, з іншого боку. Він відбувається як у самому процесі виробництва (у вигляді обміну діяльністю та здібностями між учасниками виробництва), так і поза нього, будучи самостійною функцією руху продукту.

Обмін, обслуговуючи безперервний зв'язок виробництва (і зумовленого ним розподілу), з одного боку, та споживання, з іншого боку, передбачає взаємне відчуження продуктів праці на основі вартісної еквівалентності. Однак про-

дукт освіти (знання) відрізняється, причому радикально, від матеріальних благ. Останні, на відміну від перших, можна привласнювати, обмінювати й споживати. Тільки матеріальні блага можуть бути індивідуально привласненими, оскільки їх споживання одним суб'єктом приводить до неможливості їх використання іншими.

Знання відносяться до благ, які називають непривласнюваними, або, згідно з іншою термінологією, невиключними із споживання. Це означає, що перешкодити споживанню такого блага особами, які не бажають за нього платити, неможливо або ж занадто дорого. Знання, засвоєне тим, хто його отримав, не стає від цього його виключною власністю і не зменшується від використання. Знання викладача як засвоєна ним інформація передається тому, хто навчається, не будучи остаточно відчуженою від свого носія. Тому для знань характерна неподільність (неконкурентність у споживанні): на відміну від інших благ, споживання знань одним суб'єктом не зменшує можливостей його споживання іншими – потрапивши до обміну, знання вже не залишають його. Мовою граничного аналізу ця риса визначається таким чином: як тільки знання вироблені і потрапили до споживання, граничні витрати забезпечення доступу до нього ще одного, додаткового, споживача дорівнюють нулю.

У ситуації економічного обміну більшістю товарів кожен виробник може вилучити вигоду, однак тільки за умови відчуження об'єкта, яким володіє. Під час обміну знаннями той, хто їх передає, не втрачає їх; соціалізуючи їх, він від них не позбавляється. Навпаки, їх цінність збільшується за ступенем того, як вони розповсюджуються і засвоюються іншими. Отримання спеціальних знань і споживання знаннєємних продуктів неможливі без достатнього рівня соціалізації, засвоєння норм культури і наявності певного рівня базових знань. У цьому сенсі засвоєння знань прямим і безпосереднім чином залежить від соціалізованості й підготовленості їх отримувача.

Поняття обміну не виражає з цих причин повною мірою змісту передачі знань. «Знання не може споживатися, оскільки його споживання деструктивно. Навпаки, воно приводить до створення інших знань, які можуть розповсюджуватися у більшому або меншому масштабі: обіг стає основним моментом виробництва. Знання є продуктом відносин, воно не існує поза передачі й спілкування. Виступаючи більш як загальні, ніж суспільні, блага, знання мають одну унікальну властивість – вони ухиляються від логіки рідкості й економічного розрахунку, оскільки, навіть якщо їх можна накопичувати, замінювати іншими та руйнувати як звичайні товари, вони підпорядковуються іншим законам. Тільки певна влада, наприклад, режим інтелектуальної власності, може перешкодити суспільному використанню знань, штучно уводячи їх у режим рідкості» [5, с. 188–189].

Таким чином, обмін як самостійна функція руху блага, яке набуває товарної форми, неможлива для знань, які є продуктом освіти. Вона могла б бути реалізованою тільки за умови приватизації знань, їх монополізації. Однак ця умова не може бути виконаною для широкого загалу знань, а стосується тільки знань спеціальних (НДДКР, інноваційні продукти тощо) і уведених в монопольний режим через фіксацію прав на інтелектуальну власність. Непривласнюваність знання слугує серйозною перешкодою на шляху визначення його вартості через суспільно-необхідні витрати часу. Неможливо визначити, де розпочинається і де закінчується праця з виробництва знань. Крім цього, не існує навіть відношення еквівалентності між формами знань та їхнім змістом: одне знання не можна замінити на інше. Кожне із знань може вважатися унікальною цінністю, яку неможливо ні з чим порівняти.

Непривласнюваність і неподільність як фундаментальні властивості знання, що унеможливають його товарність, створюють у сфері освіти умови переміщення товарної форми від власне виробленого продукту (знань) до діяльності, яка безпосередньо їх продукує. Таким чином, об'єктом купівлі-продажу стає освітня послуга. На відміну від знань, освітні послуги (і особливо ті, які надаються у вищій школі) подільні (конкурентні у споживанні) і водночас привласнювані. Дійсно, доступ до освітніх послуг і, відповідно, встановлення конкурентності у їх споживанні обмежуються як самим виробником цих послуг (вступні іспити, співбесіди, місце проживання (прописка) тощо), так і здібностями до навчання, досягнутим рівнем домашньої освіти й виховання, культурним розвитком. Привласнюваність освітніх послуг полягає у тому, що корисний ефект від надання послуги отримує її безпосередній споживач – той, хто навчався, був наділений певним статусом (школяр, студент, слухач) і отримав документальне посвідчення як символ отриманих знань (диплом, сертифікат, атестат, свідоцтво тощо).

Таким чином, освітня послуга у сфері ринкових відносин стає об'єктом купівлі-продажу, набуває споживчої вартості через корисний ефект, який полягає у задоволенні потреб людини в навчанні та її розвитку як особистості. Мінова вартість цього специфічного товару витікає із властивості освітньої послуги обмінюватися на кошти, які платить суб'єкт за здобуття знань або роботодавець чи держава, які оплачують виконання ряду функцій відповідно до отриманих знань.

Щодо цього слід зауважити, що державна підтримка освіти більшою мірою базується на необхідності надання освітніх послуг і виробництві знань згідно із суспільними потребами, ніж ґрунтується на концепції суспільних благ. Якщо суспільство потребує освічених громадян або знаннєємних продуктів, то держава бере на себе їх виробництво. Через це виробництво і

постачання освітніх послуг можуть здійснюватися в товарній та нетоварній формах:

- процес підготовки соціально свідомих громадян та кваліфікованих працівників для потреб сучасного виробництва передбачає необхідність існування такої системи освіти, яка була б реально доступною всьому населенню; в цьому аспекті освітня послуга завдяки державній політиці штучно переводиться у режим суспільного блага і передбачає переважно нетоварні або обмежено товарні форми реалізації;

- продукування освітніх послуг як приватного блага у сфері комерційної діяльності передбачає товарний характер її реалізації [10, с. 39].

Питання про співвідношення рівності та ефективності породжує майже одностайну згоду щодо участі держави у гарантуванні освіти. Менше одностайності є у питанні суті цієї участі. Щодо питання про фінансування початкової та середньої освіти є думка про те, що якщо учні хочуть отримувати підтримку з боку держави, то вони повинні відвідувати державну школу [14, с. 450]. На нашу думку, освітні послуги, які надаються інститутами дошкільної, загальної початкової, базової та повної середньої, а також позашкільної освіти, здебільшого можна віднести до суспільних благ, адже вони мають споживатися всіма членами суспільства. Їхнє споживання недоцільно обмежувати, оскільки це може бути небажаним з точки зору ефективної пропозиції цих благ. Початкова, середня і позашкільна освіта не закладає основ продуктивності, вона лише визначає тих, хто здатен бути продуктивними. Шкільна система виступає свого роду методом добору, що відділяє здібніших індивідів від менш здібних [14, с. 455–456].

З'ясувавши місце освіти у системі економічних відносин суспільства, слід перейти до її розгляду як складової господарського механізму. Господарський механізм як системне утворення, що має регулювати окремі сфери функціонування економіки, наділений особливим рольовим змістом – функцією інтеграції, яка полягає у забезпеченні взаємодії цілеспрямованих суб'єктів, погодженні їх інтересів та забезпеченні прав і свобод. Реалізація функції інтеграції здійснюється за рахунок виконання членами суспільства певних норм і правил. Однак для того, щоб норми і правила, які слугують інтегруючою ланкою в економічних взаємодіях, стали стійким механізмом відтворення стабільності в економіці, необхідним є переведення цих норм і правил із примусового режиму впливу на суб'єктивні дії в режим добровільний. Цей перехід здійснює культура, для якої головною є функція збереження структури і зняття внутрішньосистемної напруги. Культура виступає ніби захисним поясом, який замикає весь спектр проявів економічного життя, надаючи їм якості єдиного самовідтворювального утворення, яке мотивує суб'єктів на взаємодію і співробітництво [11]. Як зазначає О. Бервено, культура – це не тільки упредметнені продукти

творчості, але й здатність суспільства і його членів до інтелектуальної, соціальної, моральної та духовної діяльності, здатність протистояти низькому та прагнути до високого [3, с. 17].

Безпосередній процес уведення норм і правил в коло мотиваційних складових діяльності суб'єкта відбувається через засвоєння ним соціокультурних цінностей. Це стає можливим у ході приєднання індивіда до культурної спадщини через освіту й самоосвіту, виховання, набуття життєвого досвіду. Соціокультурні цінності й норми поведінки, які на них базуються, складають культурний капітал, показники якого відображають соціокультурні фактори економічного розвитку [15, с. 87].

Таким чином, освіта як сфера, в якій формуються певні складові культурного капіталу й закладаються мотиваційні чинники економічної поведінки суб'єктів, що у подальшому виконують роль регуляторів економічної діяльності, не належить до компонентів господарського механізму економічної системи. Регулювання відбувається вже на основі сформованого культурного капіталу певної якості.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку, що освіта з усіх складових економічної системи присутня у явному вигляді тільки як складова економічних відносин. Продуктивні сили та господарський механізм лише відчують на собі вплив освіти та мають справу з її результатом, тобто зі знаннями, вміннями, навичками, цінностями й нормами.

Економічні відносини освіти як невід'ємний елемент економічної системи знаходяться у тісному взаємозв'язку з її іншими структурними складовими, які суттєво впливають на характер цих відносин. Водночас освіта здійснює визначальний вплив на всю систему економічних відносин, забезпечуючи тим самим їх збереження та розвиток. А освіта як економічна складова об'єктивно знаходиться як у прямому, так і зворотному взаємозв'язку з іншими структурними елементами суспільства, а саме з політичною, правовою та інституціональною системами. Тому з'ясування особливостей таких взаємозв'язків є необхідним елементом подальших досліджень, оскільки визначає напрями впливу освіти на соціально-економічний розвиток суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Александров В. Освітня послуга: суть та моделі якості / В. Александров // Вища школа. – 2006. – Т. 9. – № 1. – С. 156–163.
2. Астахова К. Розвиток інститутів освітньої сфери у трансформаційній економіці: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / К. Астахова; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – 21 с.
3. Бервено О. Духовное производство и качество жизни / О. Бервено, В. Броницкая // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2013. – Т. 1 – Вип. 4/1. – С. 17–20.
4. Бронська А. Освіта як інституційний чинник інноваційного розвитку: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / А. Бронська; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2010. – 20 с.
5. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / А. Горц. – М.: Изд. дом ГУВШЭ, 2010. – 208 с.
6. Экономика знаний: [коллективная монография] / отв. ред. В. Колесов. – М.: ИНФРА – М., 2008. – 432 с.
7. Иноземцев В. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: [учеб. пособие для студ. экон. направлений и спец.] / В. Иноземцев. – М.: Логос, 2000. – 304 с.
8. Корсак К. Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів / К. Корсак. – К.: Міжнар. кадрова академія, Міжрегіональна академія управління персоналом, 1997. – 208 с.
9. Огаренко В. Державне регулювання діяльності вищих навчальних закладів на ринку освітніх послуг: [монографія] / В. Огаренко. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 328 с.
10. Каленюк І. Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізм розвитку / І. Каленюк. – К.: ТОВ «Кадри», 2001. – 326 с.
11. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии / Т. Парсонс // Социология сегодня: проблемы и перспективы. – М.: Прогресс, 1965. – С. 25–67.
12. Патора Р. Ринок освіти в системі кадрового забезпечення стратегічного розвитку країни: [монографія] / Р. Патора. – Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2002. – 338 с.
13. Политическая экономия: Словарь / под ред. О. Ожерельева. – М.: Политиздат, 1990. – 607 с.
14. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / Дж. Е. Стігліц; пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К.: Основи, 1998. – 854 с.
15. Тросби Д. Экономика и культура / Д. Тросби; пер. с англ. И. Кушнарева. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – 256 с.